

EL GORGONEION DE PROVENÇANA

Josep Maria Solias i Arís

El *gorgoneion* o màscara en forma de cap de Medusa aparegut a l'Hospitalet de Llobregat, forma part d'una xarxa de realitats culturals i físiques que ens emmarquen aquesta troballa arqueològica dins un territori i una cultura mediterrània que, en definitiva, conforma el substrat de la nostra cultura actual.

Aquesta “Medusa de Provençana”, a més de constituir *per se* un objecte interessant, és un exemple que ens ha arribat des d'una societat pretèrita i que, molts cops ens costa d'ubicar. Els, aproximadament, divuit segles que han transcorregut des que va ser realitzada fins avui dia, l'han rodejada d'un buit d'informació i han creat una manca de context que han fet que es convertís en quelcom aliè a la nostra societat.

Una de les missions de l'arqueologia, però, és la de dotar d'una nova vida al nostre passat i, per aconseguir aquest fi, disposa d'eines que poden ajudar a comprendre les “pedres”. Per això, cal aproximar-se al context territorial i econòmic en que es va instal·lar aquest objecte, cal analitzar-lo com a mostra d'art i tecnologia i inserir-lo dins els corrents culturals que el van generar.

Tan sols a partir d'aquesta informació de base es pot començar a conèixer, a interpretar i a gaudir amb el coneixement d'aquesta obra d'art que ens ha arribat des del món clàssic mediterrani.

El context territorial

El *gorgoneion* no apareix aïlladament. es crea dins un espai físic poblat, integrat dins l'*ager* o territori rural de Barcino.

La fundació de la colònia Barcino és obra de l'emperador August. I es crea amb la intenció d'organitzar un espai (la plana barcelonina i el Baix Llobregat) que havia quedat com a cul-de-sac dins el nord-est de la Península Ibèrica. En

aquest sentit, cal destacar que la seva visió ample sobre la *Tarraconense* li permet posar en valor diversos territoris i localitzacions urbanes que, a la llarga, s'han demostrat molt viables des del punt de vista econòmic i de poblament. Des d'un punt de vista geogràfic, el que resulta més rellevant de la plana de Barcelona consisteix en la seva centralitat i la possibilitat de comunicació des de bona part del NE de la Península Ibérica.

En aquell moment de finals del segle I aC, a més de fundar el centre neuràlgic de la ciutat de Barcino, al bell mig de la plana costanera, es reorganitza la xarxa viària regional amb l'amollonament del nou traçat de la *Via Augusta* -per part de les legions IV, VI i X (FABRE et alii, 1984). A la nova ciutat de Barcino se la dotà d'un *ager* organitzat mitjançant el sistema de *centuriatio* o *limitatio*, que conferí al seu territori el característic aspecte quadriculat d'acord amb la concepció romana de l'espai.. Cadascuna de les parcel·les resultants podia tenir un propietari i una explotació agrícola diferenciada i, a moltes d'elles, hi podien existir construccions agrícoles o de sojorn.

La centuriació, fossilitzada parcialment en la trama urbana de la ciutat actual, presenta un mòdul bàsic de 15 *actus*. L'orientació d'aquesta ordenació territorial és de 49° 30' E sexagesimals, pels eixos paral·lels a la costa. Aquesta parcel·lació s'estenia per la plana litoral entre els rius Besòs i Llobregat i des de les primeres pendents de la Serralada Litoral fins a l'antiga línia de costa (PALET, SOLIAS, en premsa).

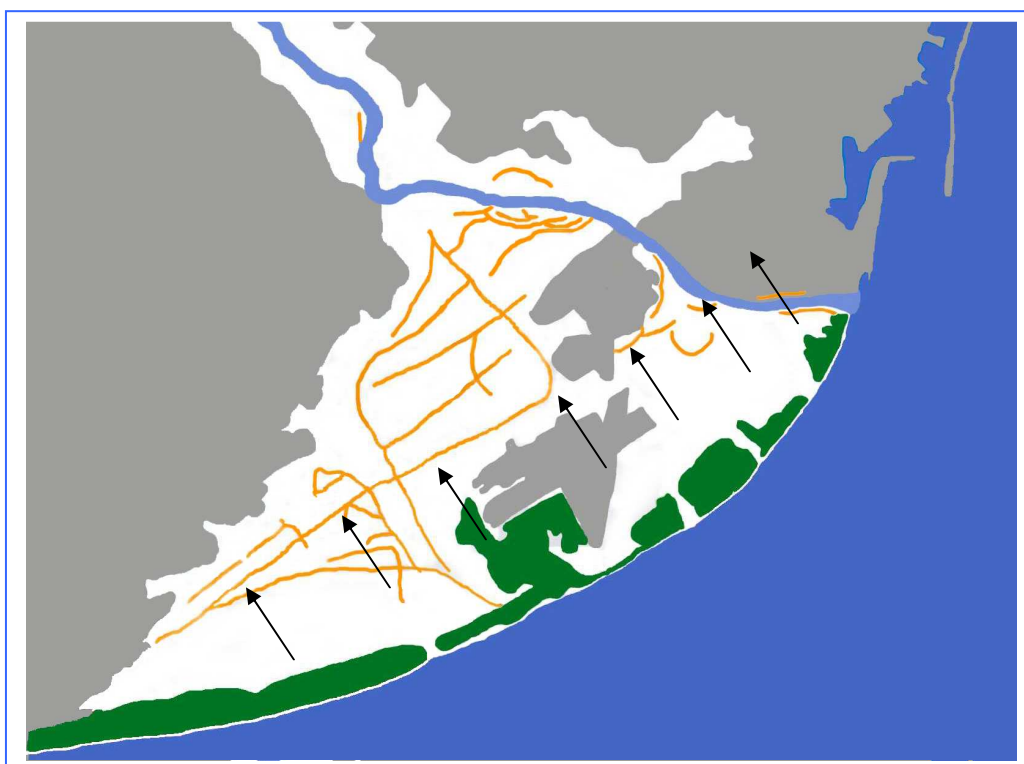
A la part de l'Hospitalet, la *centuriatio* queda delimitada per un dels ramals de la *Via Augusta*, el curs del qual es correspon amb el traçat dels actuals carrers de Santa Eulàlia, Prat de la Riba i Major. Per tant, trobaríem el territori parcel·lat a partir d'aquest eix viari cap a la muntanya. Cap a mar, no hi havia divisió regular ja que ens trobem l'àrea deltàica actual, aleshores ja ocupada amb zones d'aiguamolls.

Cal tenir present que el creixement del delta del Llobregat és un fenomen que s'inicia en aquell moment i que l'existència d'un estuari a l'indret possibilita la

presència d'una gran zona d'ancoratge que permetia l'engranament d'aquest territori amb les rutes comercials de llarg abast.

L'evolució geològica del Llobregat ha estat objecte de diversos estudis. El primer, ja clàssic, de Marquès (1984), el qual ha estat seguit per Manzano i altres (1986; 1987) des del punt de vista sedimentològic, els quals han permès d'extreure moltes dades sobre l'evolució dels cursos del Llobregat. A aquests treballs s'hi han sumat, al llarg de la dècada de 1990, altres des d'un punt de vista de l'estudi de la vegetació i de la morfogènesi del paisatge (PALET, 1997; RIERA, 1990; RIERA, ESTEBAN, 1994; SOLIAS, 1990; PALET, RIERA, 1994).

La línia de costa en època romana hauria de correspondre amb alguna de les línies interiors que es marquen en l'estudi de les fotografies aèries antigues del delta (SOLIAS, 1990). És evident, que ha de ser així, no tan sols per motius geològics: la mateixa existència de derelictes a la zona de la carretera antiga de València ens indica clarament que ens trobem en zona marina en el moment de l'enfonsament. Aquesta línia de costa es dataria cap als segles VII-VIII dC, la qual apareix relacionada amb un destacat paleocurs del riu que mostra com el curs fluvial desembocaria al SE del Prat de Llobregat en aquesta època (SOLIAS, 1990; SOLIAS, inèdit).

Anàlisi d'imatge SPOT del delta del Llobregat de l'any 1989 (SOLIAS, 1990; SOLIAS, inèdit). En taronja les línies de costa i cursos del riu. En gris zones urbanitzades. Les fletxes negres assenyalen la línia de costa de la fase d'estabilització dels segles VII-VIII dC.

La presència de línies de costa que se situen a l'interior d'aquesta sembla demostrar que hi ha hagut diferents estabilitzacions de la franja costanera i que alguna d'aquestes és la que ha de correspondre a l'època romana, moment en el que ja existiria una incipient plana. sobre l'estructura de les argiles quaternàries. Per ubicar-nos amb paràmetres actuals, cal dir que aquesta línia correspondria aproximadament al traçat de l'actual carretera del Mig.

El lloc

Dins aquest marc territorial ens trobem amb assentaments romans de diferents tipus. Un d'ells és el que es pot resseguir als voltants de la parròquia de Santa Eulàlia, situada al lloc de Provençana, topònim aquest del que es tenen notícies escrites des de l'any 908. Com a parròquia es coneix des del 1045, i el 1076 sabem que s'estava construint l'actual temple romànic, consagrat el 1101 per Berenguer Folc (PAGÈS, 1992).

L'església es troba situada a tocar a la banda Sud del traçat litoral de la Via Augusta (carrer de Santa Eulàlia), equidistant uns dos km del nucli de l'Hospitalet i de la muntanya de Montjuïc. El jaciment es troba en una zona fortament antropitzada a la que des del segle XIX, s'han efectuat diverses troballes arqueològiques. La construcció del pas subterrani sota les vies del tren, la rampa del qual comença davant de l'ermita romànica, degué malmetre gran quantitat de restes. Així mateix, les obres de reforma de la rectoria (situada al costat de l'edifici medieval) van dur una altra destrucció important al jaciment. (LÓPEZ, 1977).

Part de les ceràmiques aparegudes al llarg d'aquesta última destrucció van poder ésser ingressades al Museu d'Història de l'Hospitalet i al Museu d'Arqueologia de Catalunya – Barcelona. De l'estudi del material (SOLIAS, 1990) es desprèn que al lloc de Provençana va existir un indret poblat ja entre els segles II-I aC (amb la presència d'àmfora itàlica) la vida del qual continua al llarg de l'Alt Imperi (amb terra sigillata gallica i ceràmica africana, a més de l'altrelleu de Medusa) i continua actiu al Baix Imperi (moneda de Constanci II). No existeix cap prova d'ocupació entre el segle IV i el X, però ens aventuràrem a parlar d'una possible continuïtat de poblament, atès que és un model d'ocupació que es repeteix a altres llocs similars a la zona del Baix Llobregat (SOLIAS, 1990, SOLIAS, inèdit).

El topònim Provençana ha estat ben estudiat per Morán (1994). En aquest cas es tracta d'una evolució de nom propi: *Prouius* o *Prouentius*. D'acord amb l'evolució lingüística, els antropònims llatins que han evolucionat a topònims catalans acabats en -à (per exemple, Quinçà, topònim situat al nucli de l'Hospitalet) indiquen que es tracten del nom del *fundus* o *praedium*, és a dir, el terreny de la propietat on es troben; mentre que els que presenten el sufix -ana (per exemple, Provençana) designarien el corresponent *uilla*, *statio*, *mansio*, etc.. és a dir, l'edifici com a lloc físic. Per tant, en aquest lloc existia una *uilla* o *mansio Prouentiana* (MORÁN, 1994: 317-318) atenent el nom del propietari de l'edifici.

Un altre topònim proper és *Ad Quartum*, datat el 1076 i designant el proper Torrent Gornal. En aquest cas ens està donant una indicació de la proximitat del quart mil·liari corresponent al traçat marítim de la Via Augusta (MENÉNDEZ, SOLIAS, 1996)

Per tant, hem de concloure que es tracta d'un jaciment al peu d'una via de comunicació estratègica i prop de la línia de costa, que presenta un monument funerari que mostra una certa riquesa, pertanyent probablement al *possessor* del lloc, en una zona relativament pròxima a la colònia Barcino, cosa la qual ens inclina a pensar en un assentament important.

L'objecte

La troballa es recollida en la literatura arqueològica diverses vegades, encara que amb errors diversos. Així, Gorges (1979) s'equivoca al dir que es tracta d'un mosaic, i tan Balil (1979) com Portabella (1997) la situen a Santa Eulàlia de Ronsana.

L'exemplar, va estar exposat diversos anys al Museu de Santa Àgata, com a dipòsit de Francesc de P. Villas. Més endavant, va passar al Museu d'Arqueologia de Catalunya, on actualment es conserva.

Es tracta d'un medalló circular en marbre groguenc. Les seves mides són 0,52 x 0,54 x 0,30 cm i presenta una cara en altrelleu lleugerament ovalada emmarcada per una esplèndida cabellera i petites ales frontals. Sota la barbata s'endevinen les serps nusades. Tot i el seu mal estat de conservació el rostre estava bellament esculpit. Presenta marques ferruginoses, que han estat atribuïdes a l'acció de l'aigua (PORTABELLA, 1997).

El tipus aparegut a l'Hospitalet forma part de la corrent d'art plebeu, dins la qual s'insereixen totes les representacions escultòriques trobades a la ciutat de Barcino. De tota manera, la qualitat d'aquesta és sensiblement superior a la mitjana. Els paral·lels per aquest tipus de representació de la Gorgona en monuments funeraris es troben a la zona de la Narbonesa (encara que moltes

vegades es substitueix el cap de Medusa pel rostre del difunt) i del sector germànic de Neumagen (BALIL, 1979: 63-70).

La representació de la Gorgona era utilitzable com a tema de *clipeus* i com a tal és ben aprofitat pels escultors locals de Barcino. Aquests *clipei*, especialment si són del tipus de *pulvinus* amb front circular (com és el nostre cas), queden ben emmarcats als altars funeraris del tipus "A with barriers" (YARVIS, 1949), del qual poden derivar les sepultures monumentals de Barcelona i rodalies (BALIL, 1979: 68). Es tractaria d'un monument funerari amb fris dòric similar als de la *Via Appia* (Balil, 1979).

La realització de la peça ha de datar-se amb posterioritat al 120-125 dC, seguint el paral·lels de Neumagen. Com a data final es pot proposar finals del segle II, moment en que deixen d'utilitzar-se aquests motius a la zona germànica (BALIL, 1979).

No ha estat possible identificar les famílies que utilitzaven sepultures d'aquest tipus. De tota manera, tant pels paral·lels com per les investigacions de Balil (1979) a Barcino, sembla que es tractaria de famílies benestants i de nivell mig de la burgesia municipal composades, bàsicament, per lliberts.

Una altra informació respecte d'aquesta figura mítica a les nostres contrades la podem trobar a Morán (1994:316), quan localitza el topònim Gorgonçana, a Esparraguera, cosa que ens indicaria un antropònim vinculat a la Gorgona.

La seva inserció cultural

El *gorgoneion* és, bàsicament, un talismà apotropàic múltiple; un dels més importants protectors màgics del món antic. La seva força protectora bàsica fa que es trobi present com a element decoratiu en elements bèl·lics (no podem oblidar la seva posició central a l'*ègida* d'Atenea) o funeraris (per exemple, el *clipeus* de Provençana). Tanmateix, també protegeix en altres contextos de possibles atacs de l'invisible, cosa la qual explica la seva presència en decoracions domèstiques, culturals i personals).

Els seus elements màgics més destacats seran (CHEVALIER, GHEERBRANT, 2003; MOREAU, 1986; PORTABELLA, 1997; VÁZQUEZ, 2003):

- La mirada que petrifica. És l'ull màgic protector amb antecedents egipcis i semites.
- Les serps. Símbol ctònic, guaridor i matador alhora, que forma part dels atributs dels deus metges.
- L'androgínia del rostre, a la que s'uneix, en representacions prehel·lenístiques, la màgia fertilitzadora dels òrgans sexuals units (boca oberta i llengua fàl·lica).
- El nus. La potent màgia que uneix i que es relaciona, tan en ambients indoeuropeus com semites, amb els deus superiors.
- La circularitat del rostre. Assimilable a la Lluna. Element pitagòric astral on descansen els benaurats.
- Les ales, símbol de la transcendència de l'humà al diví

L'origen del mite de Medusa cal buscar-lo a la zona mesopotàmica i la seva arribada a la Mediterrània caldria situar-la a partir dels segles VIII-VII aC. Hesíode, localitza el mite al, aleshores, desconegut Occident, cosa que ha fet pensar algun autor en la possibilitat que tingués relació amb un cicle mític tartèssic (VÁZQUEZ, 2003). La versió antiga del mite, transmesa per Hesíode, indica que es va unir voluntàriament a Posidó en un camp florit; mentre que la que parla que va ser violada al temple d'Atenea, sembla una creació tardana recollida per Ovidi (AGUIRRE, 1998).

En tot cas, la idea que sembla trobar-se amb força al nucli originari del mite de la Gorgona hauria de buscar-se en una personificació de les forces de la Natura (MOREAU, 1986). No podem oblidar ni algunes de les representacions arcaiques de Medusa com a *Potnia theron* (amb paral·lelisme amb Artemis); ni el propi text d'Hesíode; ni la conjunció d'elements apotropàics en un context de la lluita entre la civilització i el salvatge (Gilgamesh- Humwawa / Perseu – Medusa). La personificació de la Mare Terra (MOREAU, 1986) situada en un confí mític del món (l'Occident) sembla conferir-li aquesta dualitat (malèfica –

benèfica) que tan va influir en la seva evolució ideològica posterior (AGUIRRE, 1998).

Iconogràficament parlant, la representació de Medusa supera les fases arcaïques amb la generalització del tipus hel·lenístic "bonic" on guanya una expressió tranquil·la i molt plàstica, amb una identificació de la cara amb la Lluna plena i on l'al·legoria passa a ser més un exercici d'estil que no pas la plasmació dels elements protectors que la van configurar com a mite.

BIBLIOGRAFIA

AGUIRRE CASTRO, M. (1998) "Las Gorgonas en el Mediterráneo occidental", *Revista de Arqueología*, Núm. 207:22-31, Madrid.

BALIL ILLANA, Alberto (1979) "Los gorgoneia de Barcino" *Faventia*, Vol. 1, Núm. 1:63-70, Barcelona.

BESIG, H. (1937) *Gorgo und Gorgoneion in der archaischen griechischen Kunst*, Berlin..

CHEVALIER, J.; GHEERBRANT, A (2003) *Diccionario de los símbolos*, Herder, Barcelona.

FABRE et alii (1984) "A propos du Pont du Martorell: la participation de l'armée a l'aménagement du réseau routier de la Tarraconaise orientale sous Auguste" *Epigraphie Hispanique*, pp. 282-288

FROTHINGHAM, A.W. (1911), "Medusa, Apollo and the Great Mother", *AJA* 15:349-377.

GERSHENSON D.E., (1989) "The beautiful Gorgon and indo-european parallels", *The Mankind Quarterly* 29:4,

GORGES, J.G. (1979) *Les villes hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, Edit. de Boccard, París.

HOPKINS, C. (1961-63) "The sunny side of the greek Gorgon", *Berytus* 14:25-35.

HUGHES, S. L.; FERNÁNDEZ.BERNADES, J. A. (1981) "Las Gorgonas, guardianas de lo sagrado", *Argos*, V:53-73.

LÓPEZ MULLOR, Alberto (1977) "Destrucción de unos restos romanos en l'Hospitalet de Llobregat" *Informació Arqueològica*, Núm. 4:183, Institut de Prehistòria i Arqueologia, Diputació de Barcelona, Barcelona.

MANZANO, M. S. (1986) *Estudio sedimentológico del prodelta holoceno del Llobregat*, Universitat de Barcelona. inèdit.

MANZANO, M.S.; PELAEZ, M.D.; SERRA, J. (1987) "Sedimentos prodeltaicos en el delta emergido del Llobregat" *Acta Geológica Hispánica* Núm. 21-22:205-211.

MARQUÉS, M. A. (1984) *Les formacions quaternàries del Delta del Llobregat*. Barcelona.

MENÉNDEZ, X.; SOLIAS, J. M. (1996) "Le parcours de la **Via Augusta** de Barcino jusq'au Ad Fines" a *Colloque voies romaines du Rhône a l'Ebre. Via Domitia/Via Augusta*. CNRS, Paris.

MORÁN, J. (1994) "Toponímia romana del Baix Llobregat" *Miscel·lània d'Homenatge a Jaume Codina*, pp. 309-324, Ed. Ajuntament del Prat de Llobregat, Columna - El Pont de Pedra, El Prat.

MOREAU, A. (1986) "La race de Méduse:forces de vie contre forces de mort", *Mort et fécondité dans les Mythologies*, París.

PAGÈS, M. (1992) "Santa Eulàlia de Provençana", *Catalunya Romànica*, Vol. XX:263-264, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

PALET, J. M. (1997) *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució entre l'època ibero-romana i l'altmedieval. Segles II-I aC-X-XI dC*, Barcelona, Centre d'Arqueologia de la Ciutat, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona.

PALET, J.M.; RIERA, S. (1994) "Landscape dynamics from Iberian-Roman (2nd-1st centuries BC) to Early Medieval times (12th century) in the Montjuïc-El Port sector (plain of Barcelona, NE Iberian Peninsula" *Archeologia Medievale*, Núm. 21: 517-540, Firenze, All'insegna del Giglio

PALET, J. M.; SOLIAS, J.M. (inèdit) "La transformació del territori de <Barcino> des de la romanització a l'antiguitat tardana", *El pont del Diable. Taula Rodona Internacional*, Ponència, Castellbisbal – Martorell, 1999.

PINTA, Jordi Lluís de la (inèdit) Antecedents històrics de l'Hospitalet a través de sus restos arqueològics. Treball mecanografiat elaborat amb una beca del Museu de l'Hospitalet. 1987.

PORTABELLA BOSCH, Mercè (1997)"Els "gorgoneia" del Museu d'Arqueologia de Catalunya" *Miscel·lània Arqueològica (1996-1997)*, pp.153-163, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.

RIERA, S. (1990) "Història de la vegetació al pla de Barcelona en els darrers 9.000 anys. Anàlisi pol·línica de l'antic estany del Cagalell (DR-1)" *Revista Catalana de Geografia*, núm. 13:57-68, Barcelona.

RIERA, S.; ESTEBAN, A. (1994) "Vegetation history and human activity during the last 6000 years on the central Catalan coast (northeastern Iberian Peninsula)" *Vegetation History and Archaeobotany*, Núm. 3:7-23, Saur-Verlag.

RIERA, S.; PALET, J.M. (1994) "Evolució del sector de Montjuïc-el Port entre l'època romana i alt-medieval (s. III-X):una contribució a l'estudi diacrònic del paisatge" *III Congrés d'Història de Barcelona*, Vol. 1:49-70, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.

SOLIAS, J.M. (1990) *El poblament ibèric i romà del curs inferior del Llobregat*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Tesi Doctoral.

SOLIAS, J.M. (inèdit) "El Baix Llobregat romà" *II Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat*, Sant Boi de Llobregat, novembre 2003.

VÁZQUEZ HOYS, A. M. (1991) "La Gorgona y su triple poder mágico (Aproximación a la magia, la brujería y la superstición en el Antigüedad II)", *Espacio, Tiempo y Forma*, serie II, núm. 3:117-181

VÁZQUEZ HOYS, A. M. (2003) "La Gorgona Medusa, ¿Un posible mito tartésico?". *III Congreso español de Antiguo Oriente Próximo*, Huelva,

VÁZQUEZ HOYS, A. M. (2003) "La magia de Gorgona y la serpiente: Entre Oriente y Occidente": *Transeuphratène in the Persian Period: Powers, societies and religions*, Catholic Institute, Paris,

VERNANT, J. P. (1985) *La mort dans les yeux*, París.

YARVIS, J. (1949) *Greek Altars*, Roma.